

ЗБАГНЕННЯ

Моє знайомство і близьке співробітництво — в експедиціях і слов'яно-руськомu відділі Інституту археології НАН України — з Віктором Платоновичем Петровим тривало більше 10 років. У 1957 р. мене, студентку 3-го курсу історичного факультету Московського університету, привела в невелику, тісно заставлену шафами, кімнату на бульварі Шевченка, 14, де містився Інститут археології, Надія Володимирівна Лінка. Назвстріч швидко підвівся, простягнувши руку для вітання, літній чоловік. «Петров Віктор Платонович» — представився. Довідавшись про мету мого візиту, швидко відшукав папку — матеріали до вивчення черняхівської культури.

Варто сказати, що до Києва я приїхала під час зимових канікул із завданням від мого наукового керівника академіка Б.О. Рибаківа — зібрати матеріали для курсової роботи. Він рекомендував попрацювати в архіві Інституту археології, яким тоді завідував В.П. Петров. До цього його імені я ніколи не чула: ні в Київському університеті, де починалося моє навчання і прилучення до професії археолога, ні в Московському, куди я перевелася з метою удосконалити знання в галузі слов'янської археології.

Надія Володимирівна, друг нашої родини, до якої я звернулася по допомогу, пообіцяла познайомити мене з людиною, котра добре володіє матеріалом, що мене цікавить, і долала: «Про нього говорять різне, але повір мені, — він порядна людина і великий учений». У той час я не могла цілком зрозуміти, що означали ці слова.

В.П. Петров був стриманий у спілкуванні. На мої питання відповідав коротко, надавши мені право самостійно робити маленькі відкриття, розкопуючи архівні нашарування. Заняття виявилось не менш захопливим, ніж натуральні розкопки.

Мій науковий керівник з неприхованим інтересом поставився до зібраного матеріалу і рекомендував продовжити роботу в архіві Інституту археології в Києві. Але був чимало злизований, довідавшись, що на літній сезон я підрядилася в Потяминську експедицію Інституту археології, у загін, яким керував Віктор Платонович Петров.

Я ще зовсім не знала нічого про В.П. Петрова — ні про його

науковий статус, ні про громадянські подвиги. Н.В. Лінка також обмежилася лише тією загадковою фразою. Б.О. Рибаків, у ті роки — «головний археолог країни», директор союзного Інституту археології, що володів абсолютною монополією на концепцію давньої слов'яно-руської історії та археології, добре знав, хто такий В.П. Петров, його біографію, його внесок у науку. У мене є підстави так думати. Але і Б.О. Рибаків вважав зайвими хоч би які пояснення для мене стосовно Віктора Платоновича.

У середині червня 1958 р. я дісталася с. Стецівки на мальовничій річці Тясмин (Черкашина), у розташування загонов В.П. Петрова. Розкопки вже велися. В.П. Петров із самого початку неофіційного наукового шефства наді мною всіляко заохочував мою самостійність і ініціативу. У роботі він був дуже методичний і вимагав того ж від нас. Можна навести багато прикладів, але я зупинюся на одному.

Паралельно з нами розкопки аналогічного поселення в с. Пеньківці вів Д.Т. Березовець. Копав він траншеями — «ловив плями» (залишки жител). Його розкопки, на відміну від наших, були «дуже результативними»: десятки жител, інвентар тощо. Віктор Платонович копав широкою площею, послідовно розкриваючи квадрат за квадратом. На обраній ним ділянці жител не було — йшов культурний шар з окремими, у цілому цікавими знахідками. Все це ретельно фіксувалося. Віктор Платонович вів найдокладніші записи в польовому щоденнику й вимагав того ж од мене. Але нам — молодіжному складу експедиції — привабливішими здавалися розкопки Д.Т. Березовця. Останній, побувавши в нас у гостях, спровокував мене на пошуки «об'єктів». Нехай, мовляв, В.П. Петров, рішучий супротивник траншейного методу, продовжує копати «вулиці» і «площі»... В.П. Петров не заперечував. Обмежившись пошуковими шурфами, я розкрила два житла на Стецівському поселенні. Віктор Платонович був задоволений, але всіляко схиляв мене до стратиграфічних спостережень: у культурному шарі, крім знахідок пеньківського типу, траплялися гончарна кераміка та бронзові фібули черняхівської культури.

В.П. Петров продовжував методично копати площею, вивчаючи культурний шар, ведучи ретельні спостереження. Він, безсумнівно, мав рацію: структуру поселення можна вивчити тільки розкопками широкою площею — траншеї спотворювали справжню картину. Для В.П. Петрова не існувало проблеми «рентабельності» розкопок у розумінні Д.Т. Березовця.

Але брати до уваги його дослідницькі принципи керівництво експедиції не хотіло. Місяць розкопок в Степівці — і наш загін за наказом перекидають в наступний пункт — Радупківку. Тут повна плутанина. Пам'ятник вже почала копати Є.В. Махно.

Авторитарний стиль керівництва наукою ставив вчених в положення лаборантів, позбавляв їх свободи вибору, свободи наукової творчості й в полі, й в кабінеті. Це було образливо. Але В.П. Петров зберігав дивовижну витримку: він краще, ніж ми й будь-хто з молодшого покоління, розумів з якими керівниками мав справу. Потрапивши в таку ж ситуацію, М.Ю. Брайчевський одверто бунтував — обурювався, протестував і змушений був залишити Інститут археології.

Як я зрозуміла згодом, В.П. Петров цінював кожен день, кожну годину, коли міг займатися науковою працею — нічим іншим. У цей час для нього не існувало інших занять і інтересів. Працював він не менше 18-ти годин на добу. Я могла це спостерігати під час спільної роботи в експедиціях. В.П. Петров впродовж дня змінював види робіт. Мав при собі завжди 2–3 незакінчені рукописи. Його феноменальна працездатність вражала.

Ми з подивом спостерігали, як щодня на розкопі о 12-й годині він брав для себе тайм-аут і, сівши прямо на земляному вступі, витягав словник із давньопруськими вокабулами і за гімназичною методою їх заучував. За старою гімназичною звичкою, мовами В.П. Петров займався невхильно щодня. Він був поліглотом: знав латину, давньогрецьку, сучасні європейські мови. Німецькою володів бездоганно. Останнім часом його лінгвістичні заняття були пов'язані з давньопруською.

Для співробітників експедиції наймали кімнати в місцевих мешканців. В.П. Петров на диво вмів привернути симпатії своїх господарок. Вони піклувалися про його побут, готували їжу. В.П. Петров був дуже невибагливий, але глечик молока неодмінно стояв на його столі. Крім того, фрукти, якими могли похвалитися всі, хто відвідував Віктора Платоновича. «Старий спить на лаві! Наче в мене ліжка немає!» — обурювалася його господиня, побоюючись, що сусіди її осудять.

З чим би ми не приходили, Віктор Платонович був незмінно простий і привітний. Його стиль спілкування імпонував демократизмом і тим, що атмосфера в його експедиційному загоні вирізнялася спокійною діловитістю і зацікавленістю. Будучи вимогливим, Віктор Платонович, проте, ніколи не чіплявся до дрібниць.

У Радичківці я вперше. — таке траплялося винятково рідко. — побачила, як В.П. Петров втратив самовладання. До нас на розкопки приїхали колеги із сусіднього загону, що працювали в с. Воїні, разом з начальником експедиції В.Й. Довженком. Є.В. Махно провела екскурсію на пам'ятці, розповіла про свої результати і прокоментувала розкопки на ділянці В.П. Петрова, зробивши безтактні зауваження на адресу вченого та з приводу його методу розкопок. Віктор Платонович, зауваживши, що, напевно чи він чим-небудь може бути корисний, рішуче відійшов. Ніхто з присутніх Є.В. Махно не зупинив. Надалі мені довелося переконатися, в неприязному ставленні певної частини колег (з оточення керівництва відділу) до В.П. Петрова, зовні нічим невмотивованому, що іноді переростало в відверте хамство.

Зараз я впевнено можу дати пояснення багатьом подіям, що відбувалися в ті роки на моїх очах. — з позицій набутого досвіду, повнішої інформації про відносини в провінційно-академічному середовищі Києва (Москва уявлялася на цьому тлі оазою свободи) і, власне, про біографію самого В.П. Петрова. А тоді звідки мені було знати, що Віктор Платонович ще до Великої Вітчизняної війни захистив дві дисертації і обіймав досить високі посади (зокрема посаду директора Інституту українського фольклору) в адміністративній ієрархії Академії наук, що він — автор серйозних монографій і статей в галузі гуманітарних наук: етнології, історії, порівняльного мовознавства, історії літератури та археології. І, звичайно, мені було невтямки, що я спілкуюся з одним із видатних українських письменників, визнаним «шостим неокласиком» поряд з М. Рильським, Драй-Хмарою та ін. Адже праці В.П. Петрова в повоєнні роки не значилися в каталогах, його книжки не стояли на полицях бібліотек.

Тоді ж, в першій спільній з ним експедиції, мене мимоволі вражали деякі його, як здавалося, парадоксальні, судження, його байдужість і навіть неприйняття музики та поезії, в той час, як він при цьому виявляв прекрасну обізнаність і в одному, і в другому. Дивувало постійне читання детективів («Дуже люблю!»). Все це мов би провокувало мій пуританізм щодо питань мистецтва і літератури.

Уже багато пізніше Віктор Платонович, виступаючи з доповіддю на відділі, в якому працював, зазнав критики в відверто брутальній формі з боку деяких співробітників, що мали досить примітивні уявлення про предмет обговорення. Мова

йшла про топоніми України й методику їхнього вивчення. Критики В.П. Петрова відстоювали «позиції», коли назва ріки пояснювалася, виходячи з найближче співзвучного слова: Ствгна — від «стогон», «стогнати»; Березина — від «берези» і т.д. в дусі «народної етимології». В.П. Петров був одним із перших дослідників, які стояли біля джерел наукової топоніміки і гідронімії. В основу його досліджень було закладено знання сучасних і давніх мов і розуміння того, що назви багатьох річок сягають дослов'янської доби. Його дослідження відкривали шлях, поряд з іншими — писемними й археологічними джерелами, для оригінальних історичних реконструкцій. Результатом чого і була монографія «Етногенез слов'ян» (К., 1972) — остання книжка. Смерть наздогнала вченого за письмовим столом — він вичитував верстку «Етногенезу...».

Але повернемося до того злощасного засідання відділу. Відверта агресія і настільки ж відверте нещитство опонентів справили вплив: В.П. Петрову зрадили його звичайна витримка й коректність. Почервонівши і шось буркнувши на адресу критиків, Віктор Платонович залишив кімнату. Моїм першим поривом, пригадую, було наздогнати його й просити продовжити доповідь. Але В.П. Петров зник у коридорі. Після перерви, однак, він повернувся за кафедру (чого, — розуміється з різними почуттями, — ніхто не очікував) і, вибачившись перед присутніми за свою нестриманість, закінчив доповідь. Після цього епізоду В.П. Петров ніколи більше перед цією аудиторією не виступав.

Звичайно, на розкопках у Радичківці, в 1958 р., я не могла нічого знати про атмосферу, що панує в Інституті археології й, зокрема, в відділі слов'яно-руської археології.

Як було сказано, В.П. Петров подібні інциденти ніколи не обговорював. А на зауваження з цього приводу тих співробітників, що підтримували його й обурювалися поведінкою колег, реагував завжди з гумором, переводячи розмову на інші теми. Він немов абстрагувався і, я би сказала, виводив себе з контексту такої ситуації. При цьому всілякі не дуже гарні вчинки він скоріше з відтінком поблажливості до нерозумності тих, хто їх скоїв, називав «хлоп'яцтвом» і «дрібним інтриганством». Залишався завжди вище будь-яких чвар і пересудів.

У 1961 р. мене, вже співробітницю Інституту археології, направили в експедицію на Південний Буг (керував нею В.М. Даниленко) у загін В.П. Петрова — на розкопки могильника черняхівської культури в с. Косанове. Розкопки Косанів-

ського могильника продовжувалися чотири сезони, три з яких ми працювали з В.П. Петровим рука об руку. У 1965 р. В.П. Петров надав мені можливість самостійно закінчити дослідження пам'ятки. За його порадою і з його згоди Косанівському могильнику була присвячена моя дисертація.

У Косанові Віктор Платонович додержувався свого принципу розкопок широкою площею. Але не заперечував проти моїх намірів «прискорити» процес виявлення поховань і встановлення границь могильника за допомогою пошуккових траншей. Вони ж відігравали роль стратиграфічних розрізів. Подібна комбінація виявилася результативною, дозволивши вперше виявити і вивчити на пам'ятках такого типу культурний шар і виділити специфічний тип «розсіяних» поховань — кремашій. (Для порівняння: аналогічна ситуація при розкопках Маслівського могильника була реконструйована В.П. Петровим як «зруйновані поховання зі спаленнями». Цієї версії дотримувалися й інші дослідники черняхівських могильників).

Цікаво відзначити, що у Віктора Платоновича була своєрідна манера «впливу» — він вникав прямолінійних повчань. Іноді він «давав завдання», чітко формулюючи шляхи й методи його виконання; в інших випадках, розповідаючи яку-небудь байку — «як це було». Він залишив чудові документи — польові щоденники, в яких до дрібниць був відбитий увесь хід розкопок і спостережень, що їх супроводжували.

У 1965 р. я продовжувала розкопки в Косанові на Вінничині, сам же В.П. Петров відправився в Буджацький степ, де поблизу невеликого містечка Татарбунари були відкриті нові пам'ятки черняхівської культури. Тоді вченому йшов 71 рік... Необхідно підкреслити, що він не пропусका жодного польового сезону. Вважав кожен із них неповторним і тому самоцінним для кожного археолога. У Нерушаї на Олешині, де він почав у 1964 р. розкопки першого черняхівського поселення на степовому південному заході України, ми повинні були зустрітися для спільної роботи. Але не судилося... Ця експедиція для Віктора Платоновича стала останньою.

Останні роки свого життя В.П. Петров працював над згаданою монографією, а також продовжував дослідження з топоніміки й літературознавства. Мені відомо, що до нього зверталися з проханням, написати спогади про М. Рильського, з яким він був досить близький у довоєнні роки. Крім того, Віктору Платоновичу довелося заново захищати своє право на наукове

звання. На жаль, в архівах ВАКУ (Москва) не вдалося відшукати документи про дисертації захищені ним в 30-ті роки. На його прохання, розшуки були проведені конфіденційно. Офіційній відповіді на його запит він, певно, не довіряв.

Коли надій поновити вчений ступінь доктора не залишилося, В.П. Петрову довелося заново готувати матеріали до захисту на звання кандидата наук. Щоправда, дисертацію він не писав, а захищався за сукупністю праць. Тема відбита в його авторефераті: «Язык. Этнос. Фольклор». І, ніде дітися, — складав кандидатській мінімум... Звичайно, без курйозу не обійшлося. На кафедрі іноземних мов вимогливі екзаменатори знайшли, що німецька вимова в літнього здобувача «страждає», ... і знизили йому бал — поставили «четвірку». На другому поверсі академічного будинку по Кірова (нині Грушевського), 4, де розміщувався тоді Інститут археології, довго не вшухав гомеричний регіт: новина облетіла всі поверхи, всі інші інститути, де В.П. Петрова добре знали. Екзаменаційна історія Віктора Платоновича стала академічним анекдотом року: «До берлінської вимови в Києві є деякі претензії».

Захист пройшов із тріумфом: академіки, визнавши себе «оньками по навці» В.П. Петрова, йому, не титулованому академіку, присудили ступінь доктора наук. Для багатьох з нас, присутніх на цьому захисті, це стало святом торжества справедливості.

У молодіжному середовищі Інституту археології в 60-і роки назрів бунт проти монополізму в навці з боку керівництва й буйно розквітлого протекціонізму. В цій ситуації зазвичай нейтральний і незворушний Віктор Платонович став на бік бунтівної молоді. Справа дійшла до ЦК КПУ, почалася перевірка нашого Інституту за заявою партбюро (до складу його було обрано свого часу багато молоді). Адміністрація намагалася представити всю проблему як звичайну чвару.

Тоді мені довелося відвідати В.П. Петрова і розповісти про справи. Несподівано він зібрався і хворий, з важкою задишкою заявив, що він їде зі мною в Інститут. В.П. Петров змінив свою позицію «над сүтичкою» і з'явився в кабінет віце-президента Академії, де засідала Комісія ЦК. Мені здається, що він значною мірою вплинув на задовільний характер висновків комісії. У всякому разі, теза про «чвару» була знята.

Віктор Платонович після повернення «із закордонного відрядження» в 1949 р. і кількох років «карантину» в Москві, із

своєю дружиною Софією Федорівною Зеровою жив в невеликій кімнаті комунальної квартири в відомому киянам «будинок письменників» по вул. Леніна (нині Б. Хмельницького). Мені доводилося не раз там бувати. В.П. Петров і його дружина були незмінно привітні. Але коло їхнього домашнього спілкування в ці роки, за моїми спостереженнями, лишалося невеликим.

Кімната була заставлена шафами. В них зберігалися рукописи М. Зерова — першого чоловіка Софії Федорівни, який був репресований і загинув в Гулазі, й рукописи В.П. Петрова. Всі ці архіви Софія Федорівна зберігала також під час війни. Біля стіни стояв великий портрет М. Зерова, виконаний олійними фарбами. Крім великого обіднього столу, більше придатного для окремої кімнати — їдальні, був ще маленький витончений столик старої роботи, інкрустований перламутром, із гнутими ніжками, за яким Віктор Платонович працював.

Я запитувала В.П. Петрова не раз, чому він не клопочеться про надання зручнішого житла. Вчений незмінно відповідав: «Вони знайшли мене в 1942 році, коли я їм був потрібний, сподіваюся знайдуть і зараз і подбають про мене». Подбала про нього чудова жінка — Катерина Семенівна Корнієнко, завідувачка нашої інститутської бібліотеки. Вона перша почала стукати в усі двері й, насамперед, тієї установи, з якою В.П. Петров був, безсумнівно, зв'язаний, але про що з нами ніколи не говорив, а Катерині Семенівні, очевидно довірився. В.П. Петров був серед її друзів. Саме К.С. Корнієнко домоглася для нього дозволу друкувати рукописи. До цього вчений працював «в стіл». Після 1965 р. приблизно за три роки в нього вийшли три монографії, багато статей і рецензій. Вона ж домоглася й надання В.П. Петрову двокімнатної квартири на Володимиро-Либідській, куди перевезли обидва архіви й всю обстановку.

Віктор Платонович почувався щасливим. Саме в ці дні він зізнався, *що одержав від життя все, чого можна було бажати*. Подружжя прожило разом в скромних людських умовах недовго.

У 1965 р. про заслуги В.П. Петрова-розвідника згадали, він був нагороджений орденом Великої Вітчизняної Війни 1-го ступеня. Ця подія офіційно розсекретила його справжню місію під час війни як радянського розвідника. Петров після цього не став балакучим, але тема стала відкритою.

У той час ми були вже сусідами по робочому кабінету. У 1960 р. Віктор Платонович залишив архів інституту і став співробітником слов'яно-руського відділу. Інститут переїхав в

новий будинок — на Кірова, 4. Робочі кабінети знаходилися на другому поверсі. У нашій кімнаті працювала інститутська молодь, до якої В.П. Петров ставився доброзичливо: незмінно уважний і привітний, не допускав, проте, амікошонства. І був стражем абсолютного робочого порядку в відділі.

Часом В.П. Петров дозволяв собі приємність пожартувати над нашою комсомольською всеїдністю: наприклад, коли під час робочого дня ми влаштували заняття іноземною мовою (тоді по Академії наук вийшло розпорядження, яким дозволялося заняття іноземними мовами в робочий час і з оплатою цих занять від організації). З цього приводу Віктор Платонович висловлював неясну для нас сентенцію: «Мову слід розуміти звсиллям волі, без словника». Це, звичайно, був його черговий парадокс. Річ в тому, що ніколи не вивчаючи, в гімназичному розумінні, французьку, він «звсиллям волі» змусив себе зрозуміти якусь розмову французькою, що врятувало йому життя. Імовірно за все, В.П. Петров критично оцінював той дійсно малоефективний спосіб оволодіння чужими мовами, що переважав в радянських школах, вузах і різних інших формах післявузівської підготовки.

З іронією ставився він до фіззарядки в робочий час, введеної на підприємствах і в установах по всій країні. Йому це просто заважало... Але прямих заперечень Віктор Платонович ніколи не висловлював. Він просто намагався «закрити питання»: так тільки-но черговий сплеск профспілкового ентузіазму загрожував перервати його заняття, він запитував: «Скільки?» — і ліз в кишеню за грошима.

У той день, коли він був нагороджений орденом, ми чекали його в відділі. Накрили стіл, поставили квіти. Під час поздоровлення квітів не вручали, знаючи, що Віктор Платонович цього не любив. Однак, співробітниця відділу Є.В. Махно порушила встановлене на квіти табу. Вона ввірвалася в кімнату з букетом і гучними поздоровленнями, але В.П. Петров зупинив її завваженням, що зливувало нас. Він відкинув її бурхливі вітання, нагадавши про давній борг перед ним. Зараз вже ніхто не довідається справжніх подій тієї далекої історії, коли вони зустрілися в окупованому Кіровограді (?). В.П. Петров, що одержав наказ відступити разом із німцями, передав Євгенії Володимирівні валізку з документами і якимсь усне повідомлення. Це важливе для нього доручення не було виконано. В.П. Петров ніколи не повертався до цієї теми. Але зміст епізоду, свідками яко-

го були співробітники відділу, на мій погляд, варто розголосити. Можливо він проллє світло на деякі події для майбутнього біографа вченого.

Я не раз бувала у В.П. Петрова. В пам'яті збереглися відвідини, коли ми прийшли разом із Георгієм Борисовичем Федоровим та його дружиною Мар'яною Григорівною Рошаль. Г.Б. Федорова і В.П. Петрова зв'язували старі взи дружби, про які я до цього не знала, хоча на той час вже кілька років співробітничала з Г.Б. Федоровим. Його за рекомендацією акад. Б.О. Рибаківа затвердили моїм науковим керівником в аспірантурі. Ми відвідали В.П. Петрова 21 вересня 1967 р. У той час він уже не виходив із дому. — хвороба не відступала. Але був у відмінному настрої, радів зустрічі з Г.Б. Федоровим.

Мар'яні Григорівні, досвідченій журналістці, вдалося розговорити В.П. Петрова. Пам'ятається спочатку йшлося про московського історика О.М. Некрича (друга і сусіда Г.Б. Федорова по будинку), що недавно видав книгу «1941, 22 червня» (М., 1965), в якій вперше була відкрита завіса над таємницями нищівного розгрому радянських військ на першому етапі війни. Несподівано це допомогло направити розмову на тему, близьку В.П. Петрову. Він вперше розповів, коли й за яких обставин опинився по той бік фронту, якого роду завдання він виконував.

Уперше в цій розмові від Віктора Платоновича я почула, що на початку війни, перебуваючи в Уфі, куди евакуювали АН УРСР, він був мобілізований, а наприкінці 1942 р. перейшов лінію фронту під Харковом. Підкреслив, що зробив це самостійно, без провідника. Попередньо він проаналізував хід війни по зведеннях військової преси, — в основному, газети «Красная звезда». За його словами, цього було достатньо, щоб виявити «коридори», де не було німецьких військ.

Цікаві висновки він зробив ще в 1941 р. про стан німецької армії та її потенціал на момент битви під Москвою. На його думку, німецька військова машина вже дає збої, армія видохнулася. Тому під Харковом цілком можлива була би перемога, що визначила би зовсім інший хід війни і міжнародне становище в повоєнній Європі (перешкодила би союзу США та Західної Німеччини). На думку В.П. Петрова, перемога під Харковом запобігла б окупації Кавказу та Прикубання: війна закінчилася б раніше і не «в Берліні, а на берегах Ла-Маншу». Трагічною помилкою маршала С.К. Тимошенка в битві під Харковом, де загинула в оточенні велика армія, В.П. Петров вважав його тактику «кулака»

(досвід фінської кампанії). Під Харковом не було єдиного фронту, німці стояли по окремих селах. І радянська розвідка була добре інформована про це. Сам же В.П. Петров вираховував для себе шлях, «де можна було вільно гуляти, що я і зробив».

У цій бесіді я вперше побачила В.П. Петрова як військового аналітика. Очевидно, йому не раз придалося вміння працювати з джерелами — текстами. Не берусь судити, наскільки мав рацію В.П. Петров щодо альтернативи тим подіям, які розгорнулися реально. Тоді кожен момент військового протистояння гітлерівській експансії був сповнений таких альтернатив, коли вже діяли не «загальні закономірності», а протистояння волі, інтелекту, самовідданості окремих людей, на якій би ділянці, в якій би точці цього протистояння вони не перебували. В.П. Петров розумів це і діяв відповідно до свого розуміння. Хоча в літературі, присвяченій вченому, цей епізод іноді трактується як наслідок брутального примусу з боку КДБ. Я переконана, що це був вільний вибір 47-річного доктора наук.

Нас, звичайно, цікавило питання, якого роду завдання він повинен був виконати. Збір інформації? Кивком погодився. Віктор Платонович, розповідаючи про ту боротьбу, що розгорнули навколо його персони «бандерівські кола», відкрив завісу ще над однією секретною сторінкою своєї шпигунської епопеї.

З розповіді можна було зрозуміти, що В.П. Петрову призначалася провідна роль у передбачуваному на першому етапі війни маріонетковому українському уряді, обіцяному Гітлером, — чи не президента. Він мав переваги порівняно з іншими «претендентами» (прямо їх не називали, але можна було здогадатися, що йшлося про західноукраїнських діячів ОУН — вони вже сформували майбутній уряд). З окремих реплік В.П. Петрова стало зрозумілим, що з їхнього боку постійно загрожувало викриття: письмові доноси окупаційній владі, в яких його подавали як «радянського шпигуна», Вікторові Платоновичу не раз показували німецькі «колеги». В.П. Петров мав справу з журналістами, працював головним редактором київського часопису «Український засів». Для німців В.П. Петров був «європейцем». Вони довіряли йому більше, ніж представникам націоналістичного крила українських політичних діячів. Це протистояння не закінчилося в окупованому Києві, тривало й потім, у післявоєнній Німеччині.

Коли стало ясно, що витівка з «автономією» провалилася і Гітлер визначив Україні менш почесний статус — колонії рей-

ха, завдання В.П. Петрову змінили. Відповідаючи на прямі запитання М.Г. Рошаль, Віктор Платонович вдаватися до подробиць, не став, сказав лише, що це було зв'язано з Вінницею. Але нічого конкретніше він нам не розповів.

Оскільки мовиться про одну з найдокладніших розмов на «шпигунську» тему, що відбулася, завдяки безсумнівному журналістському обдаруванню М.Г. Рошаль і, ймовірно, всій атмосфері, нової для В.П. Петрова — «розсекреченості», мені пощастило вперше почути від нього сюжети, пов'язані з діяльністю на окупованій території.

Приблизно тоді ж мені стали відомі кілька епізодів, пов'язаних з поверненням В.П. Петрова на Батьківщину. Про один із них розповіла Т.С. Пассек. У післявоєнні роки вона була вченим секретарем Інституту історії матеріальної культури (з 1954 — Інституту археології) АН СРСР в Москві. В.П. Петрова добре знала, тому що до війни працювала разом із ним в експедиціях на розкопках пам'яток трипільської культури (поселення Коломийщина на Волині, 1937–38). У 1950 р. вона працювала в своєму кабінеті. У будинку в той день (Інститут археології займав невеликий будинок в Лаврушенському пров., 10) нікого не було, крім чергового, — настав польовий сезон і співробітники роз'їхалися по експедиціях. Несподіваний рип дверей змусив Тетяну Сергіївну відірватися від паперів. Далі, за її словами, вона відреагувала на відвідувача єдиним можливим для слабкої жінки способом — блискавично сховалась між тумбами масивного письмового столу. Тетяна Сергіївна впізнала в відвідувачі Віктора Платоновича Петрова. З радянської преси їй було відомо, що він «мерзенний зрадник» і «буржуазний націоналіст» (одна з центральних газет за 1942 р. опублікувала велику статтю про зрадників Батьківщини і перебіжчиків, серед яких був названий і В.П. Петров). У напівтемній кімнаті Т.С. Пассек здалося, що в простягнутій руці Петров тримав пістолет.... Виявилось — задалегідь приготовлене посвідчення про від'їздження. Комічна ситуація розв'язалась дуже прозаїчно: з-під столу вченому секретарю довелося вилізти і за всіма правилами «закрити» В.П. Петрову посвідчення про від'їздження, в якому повідомлялося, що він із такого-то по такий-то час перебував в закордонному від'їзженні в справах Зовнішторгу.

Г.Б. Федоров мені повідав про те, що кілька років після повернення з Німеччини В.П. Петров жив в Москві, і, не маючи

своєї квартири, одержав пристановище на підмосковній дачі тестя Федорова — Григорія Львовича Рошала та його дружини Віри Павлівни Строевої, відомих кінорежисерів. Працював він в ці роки в секторі слов'яно-руської археології Інституту археології АН СРСР над письмовими джерелами. За запрошенням Г.Б. Федорова В.П. Петров поїхав до нього в Молдавію. Як жартома зізнався Георгій Борисович, не без користі для справи й себе особисто: наймаючи співробітником людину, що співпрацювала з органами держбезпеки, Г.Б. Федоров розраховував, що до нього з цієї організації вже не відрядять «чужого». А побоюватися в нього були причини: в ті роки в експедиції Г.Б. Федорова працював поет Наум Коржавін, відомий своїми антирадянськими віршами. Г.Б. Федоров дотепно придумав, як вирішити проблему «нагляду»: В.П. Петрову доручили «охороняти» Коржавіна, їх поселили разом, в одному наметі.

В.П. Петров згадав цю історію під час того, останнього, побачення з Г.Б. Федоровим. Н. Коржавін завдав йому чимало турбот: феноменально розсіяний, з поганим зором, він всюди губив листки зі своїми віршами. В.П. Петрову доводилося їх збирати й допомагати переховувати.

Під час однієї з останніх зустрічей В.П. Петров згадав ряд письменників, повідомивши деякі подробиці про їхнє життя і долі. Пригадую, я тоді запитала, чому б йому про це не написати? Він промовчав, а за нього відповіла Софія Федорівна: «Так він уже написав, рукопис — в КДБ». Я ще тоді не сміла відкрито розпитувати В.П. Петрова про все, що стосувалося такої делікатної теми, як держбезпека. Але не переставала дивуватися: чому рукопис про письменників — в КДБ?

Згодом мені до рук потрапила книжечка «Петров Віктор. Діячі української культури (1920–1940 рр.) — жертви більшовицького терору» (К.: Воскресіння, 1992. — Передрук видання 1959 р.). У передмові зазначено: «Студія Віктора Петрова, що друкується тут з деякими скороченнями, була написана на початку 1940-их років, під час війни». Мене вразив глибокий аналіз більшовизму й усієї радянської системи як глобально руйнівного, а не творчого організму. Висновки В.П. Петрова мене тоді приголомшили. «Отже, коли ми говоримо про руйнівність суті большевизму, ми маємо на оці зовсім не суму репресій, конфіскацій, заслань і розстрілів, застосовуваних до селянства, навіть не голод 1933, як наслідок цієї політики, але істоту й цілескерованість большевизму, в основі якого лежало

не ствердження, а негація, не творчий дух мистецтва, а нишівна тенденція заперечення, покликана стати загальним» (стор. 26). Далі ставляться крапки над і: теза «знищення кляс» і побудова «безкласового суспільства» мала в більшовиків не економічний зміст, ні тим більше просвітительський, а «буквальний і конкретний сенс фізичного знищення». Ця брошура — мартиролог української літературної еліти — жертв сталінських репресій і аналіз більшовизму як системи, була не просто елементом «легенди» радянського розвідника. Завдяки цій праці В.П. Петров вивільняв себе як особистість, виходив з ролі слухняної маріонетки чи заляканої системою безвладної особи. Він сам визначив свою роль у цій аж ніяк непростій ситуації. Можливо, це моя відповідь тим, хто намагається представити В.П. Петрова як «подвійного шпигуна», насмерть переляканого «сексота КДБ». У цьому він виявив волю, свободу вибору й думається, виявляв її не раз.

Згодом я дізналася, що на останнє завдання В.П. Петров пішов сам — йому було дане право відмовитися, більш того, — рекомендовано відмовитися, тому що він лишився без зв'язкового. Але В.П. Петров прийняв рішення і нібито виконав завдання. Своє зникнення він також організував власними силами так, що ця таємниця протягом декількох років (як «Справа Петрова») не сходила зі сторінок української емігрантської преси. Але, зрозуміло, багато чого залишається ще невідомим.

Закінчуючи, я хочу висловити незгоду з однією тезою Ю. Загоруйко, яку дослідниця висловила в книжці про В.П. Петрова (К., 1993) про його особисту долю як вченого і письменника. Зміст її такий: В.П. Петров у 1949 р. імітувавши свою смерть, не вмер, але вмер В.П. Петров як письменник, перестав існувати як Домонтович. «Життя його було покалічене, душа переполовинена: одна половина письменника була свідомо стерта, друга — вченого — існувала, не виявляючись на повну силу».

Якщо в цій сентенції є частка правди, то вона фіксує тільки зовнішній бік життя В.П. Петрова. Дійсно, він не повернувся до літературної творчості. В цей період він відкриває для себе нові світи в навці. На жаль, слід визнати, що про В. Петрова як про вченого-енциклопедиста відомо дуже небагато і лише вузькому колу фахівців. Кілька статей дещо заповнюють цю прогалину: в 1997 р. Інститутом археології був виданий збірник присвячений 100-річчю від дня народження В.П. Петрова. В той же час, внесок В.П. Петрова у слов'янознавство досі по справ-

жньому не оцінений. Зокрема, його оригінальні праці з проблем етногенезу слов'ян, які є взірцем цивілізаційного підходу в розумінні археологічних культур, залишаються не затребуваними і не стали предметом наукового обговорення.

Хотілося б заперечити всім, хто намагається віднести науковцям спадщини Петрова до категорії історіографічного казусу. На мій погляд, В.П. Петров як вчений виконав поставлені ним же собі завдання (вбачаючи в цьому свій обов'язок). Стосовно археології це полягало, зокрема, в опрацюванні й публікації архівних матеріалів зарубинецької та черняхівської культур, зібраних ще до війни у зводі «Пам'ятки «полів поховань» під його керівництвом. Саме в цій праці вчений виявив вірність головному науковому принципу позитивізму щодо джерел. Водночас він встиг закінчити (проте, гадаю, лише в загальних рисах) основну свою працю — «Етногенез слов'ян», яка містить багато новаторського, як у конкретних розробках писемних, археологічних та лінгвістичних джерел, так і в теоретичному осмисленні історичного процесу. Навіть за умов повної методологічної несвободи В.П. Петров виступає як оригінальний мислитель, якого зараз зарахували б до модерністів. Про останнє, зокрема, свідчить його розуміння історичного процесу як зміни епох, а самої епохи — як закритого і самодостатнього відтинку часу.

Зрештою, саме археологія дала йому безперечні докази того, що історичний процес не становить собою «безперервного потоку буття». Відмінність епох В.П. Петров розглядає як наслідок «заперечення». Хто б міг собі дозволити так далеко вийти за межі «історичного матеріалізму» з його односпрямованістю і детермінованістю в розумінні історичного розвитку? Замість пошуків «генетичних коренів» дешо скомпрометованого на той час індоєвропеїзму, вчений чітко прокреслив цивілізаційні підходи в оцінці місцевих археологічних культур України. В.П. Петров і в даному разі лишався вірним собі. Саме в еміграції сформувалися його історіософські погляди. На це звернув увагу І. Фізер: «Віктор Петров, котому доля відвела тільки неповних шість років інтелектуальної свободи в повоєнній Німеччині, сформував свою філософію історії не лише текстувально, а також шляхом осмислення ... драматичної безпосередності свого часу ...» (Фізер Іван. Український Фучо чи французький Петров? Разюча схожість двох філософів // Наукові записки НАУКМА. — 1999. — Т. 17. — С. 44).

І. повторюю, він був господарем свого життя і на тому етапі.

Вірю в ширість тих слів, коли він мені й Г.Б. Федорову зізнався, що вважає пройдений шлях цілком вдалим і щасливий усвідомленням цього. Маючи сильний інтелект і сильну волю, Віктор Платонович як художник, імовірно, жадав перевтілення і знаходив його не тільки на сторінках своєї прози, а й в житті. Припускаю, що він прожив кілька життів в одному. Зумів за неймовірних умов несвободи залишитися вільною особистістю і, напевне, не раз міг сказати про себе словами так шанованого ним Григорія Сковороди: «Світ ловив мене, та не впіймав».

Хтось ще шукатиме відповіді, розгадуючи загадки, залишені нам нашим минулим. Одна з них це — феномен В.П. Петрова — вченого-енциклопедиста, письменника-новатора, і ... «воїна в тилу ворога» — розвідника, безсумнівно патріота. Нам залишається задовольнятися здогадами — кожному в міру своїх здібностей і можливостей, нарешті, поінформованості.

Складність завдання побачив Улас Самчук, присвятивши Віктору Петрову такі рядки: «...його інтелект належав все-таки до «вільних» і «незалежних», в нього розвилось почуття переваги до всього, що було поза ним, а якщо він не міг що-небудь підкорити своїй волі... він міг це в собі затаїти і відноситися до цього поблажливо... Почуття його переваги було настільки саме собою зрозумілим, що воно не вимагало зовнішньої самодемонстрації» (Самчук У. На коні вороному: Спогади. – Вінніпег, 1975. – С. 221).

Усвідомлюю небезпеку, що чатве на всіх, хто пише про видатних особистостей: звести своїх героїв до рівня власного усвідомлення й розуміння. З цього приводу дотепно сказав Оскар Уайльд: «Усі великі особистості приречені виявитися на рівні їхніх біографів». Але я прагнула залишатися в рамках викладу фактів і особистих вражень.

2000 р.

Підготовки тексти і переклад здійснено Н.С. Абашиною. Вперше надруковано у скороченому варіанті у журналі «Слово і Час». № 10 за 2002 р.